

LA TRADICIÓ TEXTUAL DEL *LLIBRE DE LES DONES* DE FRANCESC EIXIMENIS O.F.M.

Per a Lola Badia, mestra i amiga

L'edició moderna del *Llibre de les dones* (*LD*) de fra Francesc Eiximenis O.F.M., publicada per Curial Edicions Catalanes a cura de Frank Naccarato l'any 1981, és, com se'n diu a les pàgines preliminars, la transcripció d'un sol manuscrit, concretament, el ms. 534 de la Biblioteca Nacional de França a Chantilly. En alguns punts concrets del text, l'editor afegeix, en notes a peu de plana, les lectures esporàdiques del ms. 79 conservat a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona i també de l'incunable publicat de Joan Rosenbach.¹ Tot i que aquesta és l'edició que ha permès a molts lectors interessats conèixer l'obra del menoret gironí, resta encara per fer la tasca de revisar i col·lacionar els manuscrits existents del *LD* (i també l'incunable) per tal d'establir-ne un text fiable (l'arquetipus de l'obra) que permeti aprofundir rigorosament en el pensament de l'escriptor franciscà.

Segons l'inventari establert per Jaume Massó i Torrents, s'han conservat set manuscrits i un incunable del *LD*:²

- A Chantilly, Institut de França, ms. 534 (base de l'edició Naccarato).
- B Barcelona, Biblioteca Universitària, ms. 79.
- C París, Biblioteca Nacional, ms. espanyol 57.
- F Madrid, Biblioteca Nacional, ms. 1984.
- G Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 461.
- H Madrid, Biblioteca Nacional, ms. 1797.
- J Sant Cugat, sense signatura, antic ms. 260 de la Biblioteca del Col·legi de Sant Ignasi dels pares jesuïtes de Sarrià.
- I Barcelona, Joan Rosenbach, 1495.

1. Cf. Naccarato (1981). Vegeu els criteris d'edició a les pàgs. 16-17 de la Introducció.

2. Massó i Torrents (1909-10), que cito per la reedició preparada per Xavier Renedo *et alii*, *Studia bibliographica, Estudis sobre Francesc Eiximenis*, 3, Diputació de Girona, 1991, 103-107.

Per altra banda, set són els manuscrits avui conservats de la traducció castellana del segle xv del *LD*, que coneixem amb el nom de *Libro de las donas*. Els cito tot mantenint les sigles establertes per Massó i Torrents però, per tal de distingir-los dels testimonis catalans, els assenyalo amb subíndex:³

A_1	Madrid, Biblioteca Nacional, ms. 12731.
B	Madrid, Biblioteca Nacional, ms. 6228.
C_1	Salamanca, Biblioteca Universitaria, ms. 386.
D_1	El Escorial, Biblioteca del Monasterio, ms. h-iii-14.
J_1	El Escorial, Biblioteca del Monasterio, ms. h-iii-20.
K_1	Madrid, Biblioteca Nacional, ms. 10156.
L_1	Madrid, Biblioteca del Noviciado, s. 118-Z-10.

La tria de gairebé cent vint *loci* per a la redacció d'aquesta comunicació no ha estat, però, fruit de la casualitat. Serveixin aquestes breus paraules preliminars com a justificació metodològica. He recorregut sempre als vuit exemplars conservats del *LD* amb dos objectius. Primerament, amb la intenció d'esbrinar l'origen textual dels set manuscrits castellans del *Libro de las donas*, que, segons estudis previs ja publicats,⁴ presenten dues famílies ben diferenciades: els mss. A_1, D_1, J_1 (subarquetipus a) uns exemplars que mostren un estadi de llengua molt orientaltitzat i que cal suposar que representen la difusió d'aquesta obra per terres no catalanoparlants de l'antiga Corona d'Aragó; i els mss. B_1, K_1, C_1, L_1 , (subarquetipus b), una família dialectalment marcada per un estadi de llengua plenament castellana. El segon objectiu que m'ha dut a l'estudi textual del *LD* ha estat comprovar si veritablement l'anònim adaptador del *Carro de las donas* (Valladolid, 1542) tradueix de l'original català, tal i com afirma en repetides ocasions al llarg de l'obra.⁵ Resultats força interessants, però que no són l'objecte d'aquesta comunicació.

Així, doncs, els cent vint exemples que he col·locat del *LD* van ser escollits a partir de les lectures divergents que ja oferien les dues famílies del *Libro de las donas*. La comprovació sistemàtica d'aquestes mostres en tots els testimonis catalans ha evidenciat moltes vegades que la tradició catalana llegeix de manera uniforme i que, és, per tant, la tradició castellana la que presenta, en l'estadi textual de còpia, les diferències entre les dues famílies, la castellana pròpiament dita i l'orientaltitzant.

D'altres vegades, però, la col·locació de tots els testimonis catalans en aquests punts m'ha fet veure, tot i la provisionalitat d'aquest estudi, que hi ha unes coinci-

3. Cf. Massó i Torrents (1909-10: 107-113).

4. Cf. Clausell (1993). Les conclusions d'aquest estudi es poden llegir a Clausell (1995-96).

5. Vegeu Clausell (2004), en especial l'apartat «La filiació textual del *Carro de las donas*» (39-135). Sobre l'autoria de l'obra, vegeu Clausell (1996).

dències entre el comportament ecclòtic de les dues famílies castellanes del *Libro de las donas* i alguns manuscrits catalans.

Sembla, *grosso modo*, que un exemplar de la família castellanitzant (B_1) presenta moltes similituds amb l'exemplar català editat per Naccarato (A). Així ho podem veure, d'una manera força evident, en els següents exemples (1-4).⁶ L'exemple 1 ens mostra que el ms. A i el castellà B_1 no cometen l'*omissio ex homoioteleuto* que assenyalo amb l'asterisc:

EXEMPLE 1

no veure res és ocasió de esquivar molts mals e de pensar *altament*.

E per rahó d'aquests pensamens alts a procurar-se, los sans antigament deputaven la nit a contemplació e lo dia a obra, e si de dia aguessen a pensar en les coses espirituals, se paraven-se dels altres e, los huyls tancats, pensaven en les coses celestials pus altament.

Ligim de sant abat Anthoni (*LD* 259, 380).

que en non veer es ocasión de esquivar muchos males e de pensar **altamente**.

que non ver cosa alguna, ocasión es de guardarse el ombre de muchos males e de tener el pensamiento en cosas altas.

E por razón destes pensamientos altos e de procurarse, los sanctos antiguamente ordenavan la noche para contemplar e el día para obrar, e sy de día oviessen de pensar en las cosas espirituales, apartávanse de los otros e, los ojos çerrados, pensavan en las cosas çelestiales más altamente.

Leemos del santo abad Antón A_1
[208v]

Leemos del santo abad Antonio B_1
[183v].

En canvi la resta de testimonis catalans i el ms. A_1 presenten aquest *locus* deturpat:

que no veura res és ocasió d'esquivar molts mals e de pensar **altament**. — Ligim de sant abat Anthoni B

no veura res és ocasió d'esquivar molts mals e de pensar altament. — Ligim de sant abbat Anthoni F

6. Presento les dues lectures castellanes en els requadres: A_1 , a l'esquerra, B_1 , a la dreta. La lectura del ms. A , editat per Naccarato, a sota, amb la indicació del capítol i la pàgina. A continuació les altres lectures catalanes.

que no veure res és ocasió de esquivar molts mals e de pensar altament. — Ligim del sant abat Anthoni *H*

que no veure res és ocasió d'esquivar molts mals de cor e de pensa [sic] altament. — Legim de sant abat Anthoni *C*

[*fragment om. J*]

que no veure res és ocasió d'esquivar molts mals e de pensar altament. — Legim de sanct abbat Antoni *G*

que no vesen [sic] res, car és ocasió de esquivar molts mals e de pensar altament. — Legim del sanct abbat Anthoni *I*

A l'exemple 2 veiem que el ms. *B₁* presenta, textualment, la mateixa lectura que el mss. *A*, en un paràgraf de difícil transmissió perquè hi abunda la repetició lèxica d'alguns vocables (com «fembra», «tocant», i l'adverbi «sutzament»):

EXEMPLE 2

pots veure quant peccat és cant l'om toca altre hom suzament, car més pecha que tocant fembra; **e més si meteys que si tocava fembra; e més tocant suzament dona religiosa que seglar**; e més, tocant suzament e innatural sa muyller que altra fembra solta, car offèn molt lo sacrament del matrimoni' (*LD* 263, 385).

puedes ver cuánto pecado es quando el onbre toca a otro onbre suziamente, más peca que tocando fenbras ****

e más tocando suziamente e innatural a su muger que a otra fembra suelta, ca ofende mucho el sacramento del matrimonio *AI* [211r]

puedes ver cuánto pecado es quando un onbre toca a otro onbre suziamente, ca más peca que tocando a muger, e más a ssy mesmo que si tocasse a muger, e más tocando a muger religiosa que a seglar, e más peca tocando suziamente e contra natura a su muger que a otra muger soltera, ca ofende mucho el sacramento del matrimonio. *BI* [185v]

Llegeixen els altres testimonis catalans:⁷

pots veura quant peccat és quant l'om tocha altre hom suzament, — més peccat que toccant fembra; e més si matex que si toccava fembre; e més toccant suzament dona religiosa que setglar; e més *peccat*, tocant suzament e innatural sa muller que altre fembre solta, car offèn molt lo sacrament del matrimoni *B*

7. Després tornaré a aquest exemple per assenyalar lectures convergents en els testimonis catalans.

pots veure quant peccat és quant hom toca altre hom sutzement, — més pecca que toccant fembra; e més si mateix que si tocava fembra; e més tocant sutzament — e innatural sa muller que altre fembra solta, car offèn molt lo sagrament del matrimoni *H*

pots veura quant peccat és quant l'om — l'altre hom sutzement; — més pecca que tochant fembra; e més si meteix que si tohava fembra; e més tochant sutzement dona religiosa que seglar; e més *pecca* tochant sutzement e innatural sa muller que altra fembra solta, car offèn molt lo sagrament del matrimoni *F*

pots veure quin peccat és quant hom toca a l'altra — sutzament; — més pecca que tocant fembra; e més si mateix que si tocava fembra; e més tocant sutzement — innatural sa muller que altra fembra —, car offèn molt lo sagrament del matrimoni *C*

deshonesta. — Car més pecca que toccant fembra, e més si mateix — si tocava fembra — e més toccant sutzement e innatural sa muller que altre fembra solta, car offèn molt lo sagrament del matrimoni *J*

pots veure quant peccat és quant hom toca altre hom sutzement; — més pecca que toccant fembra; e més si mateix que si tocava fembra; e més tocant sutzement dona religiosa que seglar, e més *pecca* tocant sutzement e innatural sa muller que altra fembra solta, car offèn molt lo sagrament del matrimoni *G*

pots veura quant peccat ha quant hom toca a altre hom sutzement; — més pecca que tochant fembra; e més si mateix que si tocava fembra; e més tocant — sutzement e innatural sa muller que altra fembra solta, car offèn molt lo sagrament del matrimoni *I*

L'exemple 3 és també una mostra d'*omissio ex homoioteleuto* (*pahor... pahor*). La lectura no deturpada la llegeixen conjuntament els mss. *A* i *B*;

EXEMPLE 3

han aüda paor là hon no ha rahó de pahor, **car a defendre veritat no-y ha raó de paor**, pus Déus empara (*LD* 273, 399)

han avido pavor allá donde non han razón de pavor, — pues Dios ampara *A*₁ [218v].

han avido miedo donde non era razón de lo aver, *ca en defender la verdad non ay razón de aver miedo*, pues Dios anpara *B*₁ [193r].

La resta de testimonis catalans i el ms. *A*₁ presenten el fragment deturpat:

han haüda pahor là on no havia rehó de pahor, — pus Déus enpara e fa scut *B*
han haüda paor llà on no havia rahó de paor, — pus Déus empara e fa escut *H*
han aguda pauhó là hon no havia rahó de pauhó —, pus Déus empara *F*

han haüda pahor llà hon no havia rahó de paor, ——— pus Déus empara *C*
 han haüda pahor là on no havia rahó de pahor ———, pus Déus empara *J*
 han haüda pahor llà no no havien rahó de pahor ———, pus Déus empara *G*
 han haüda paor là hon no havia rahó de paor ———, pus Déu empara *I*

I, finalment, l'exemple 4, que em va alertar, gràcies a la nota a peu de plana de l'edició de Naccarato, de les similituds del ms. *B*₁ amb el ms. català *A*. Aquesta última mostra és, segons el meu parer, més significativa perquè no es tracta d'una omissió, com els exemples anteriors, sinó que presenta diferències lèxiques amb l'aparició del sintagma «e·l pits» en tots els testimonis catalans, excepte en *A*, traduït a *A*₁ per «los pechos», erròniament en plural. Un altre cop, *B*₁ llegeix conjuntament amb *A*, amb l'absència d'aquest sintagma.

EXEMPLE 4

deu estar ab lo cap e cara cuberta, **e tot lo cors** (2), sinó la bocha, girada al costat del confessor (*LD* 323: 469).

deve tener la cabeça e la cara cubierta **e los pechos** e todo el cuerpo, sinon la boca, e buelta al costado del confessor *A*₁ [257v] [226r]⁸
 deve tener la cabeça e la cara cubierta e el cuerpo buuelto, ****, al costado del confessor *B*₁

Les lectures de la resta de testimonis catalans, en aquest punt, són:

deu estar en lo cap e.n cara cuberta, **e·l pits** e tot lo cors, sinó la bocha gitada al costat del confessor *B*

deu estar ab lo cap e cara cuberta, **e·l pits**, e tot lo cors, sinó la boca girada al costat del confessor *H*

deu estar ab lo cap e cara cuberta **e·ls pits**, e tot lo cors, sinó la bocha girada al costat del confessor *F*

deu *tenir* [sic] lo cap e la cara cuberta, **e a·l pits**, e tot lo cors, sinó la boca que tengua girada al costat del confessor *C*

deu estar ab lo cap e cara cuberta **e·ll pits** e tot lo cors sinó la bocha girada al costat del confessor *J*

8. L'omissió de *B*₁ dels sintagma «sinó la boca» és, sens dubte, a la vista de tota la tradició, un error singular de *B*₁ o dels seus ascendents.

deu estar ab lo cap e cara cuberta **e-l pits** e tot lo cors sinó la boca girada al costat del confessor *G*

deu star ab lo cap e cara cuberta **e los pits** e tot lo cors sinó la boca girada al costat del confessor *I*

D'aquests exemples exposats fins ara podem concloure, de manera molt provisional que, sempre que B_1 llegeix contra A_1 , és perquè s'acosta a la lectura d' A català. I, per tant, és obvi, sembla que les lectures de A_1 provenen de qualsevol altre testimoni excepte d' A , com ja s'ha vist en els exemples que acabo d'exposar.

Un altre exemple mostra encara les similituds entre A_1 i el ms. català B :

EXEMPLE 5

manava aytal cosa, tantost, ab gran *alegria de cor e ab cara forta alegre*, respòs: (*LD* 187, 280).

Són els mss. A_1 i B els que presenten la lectura deturpada:

mandava atal cosa, tantoste con grand alegría — respondiò A_1 , [153r]

mandava luego con grande alegría **de corazón e con cara muy alegre** respondiò B , [134r]

manava aytal cosa, tantost, ab gran alegría — respòs B

manava aytal cosa, tantost, ab gran alegría de cor e ab cara fort alegre, respòs H

manava aytal cosa, tantost, ab gran alegría de cor e de cara ffort alegre, respòs F

manava aytal cosa, tantost, ab gran alegría de cor e ab car fort alegre, respòs C

manava aytal cosa, tantost, ab gran alegría de cor e ab cara fort alegre, respòs J

manava aytal cosa, tantost, ab gran alegría de cor ab cara fort alegre, respòs G

manave aytal cosa, tantost, ab gran alegría de cor e ab cara fort alegre, respòs I

O aquest altre, l'exemple 6, del capítol 259, que tracta del veure, on veiem com la lectura d' A_1 pot ocasionar-se a partir de les lectures de *BHFGI*, però no dels mss. *AC*, perquè els manuscrits *BHFGI* presenten la mateixa lectura deturpada que el ms. castellà A_1 .

EXEMPLE 6

Consella axí metex que aytant avorrís hom veure si matex nuu, o res qui en hom sia **cubert**, con en negun altre. (*LD* 259, 379-380).

Consejava así mesmo que tanto aborresciese onbre de ver a sí mesmo desnudo o cosa que en onbre sea — commo en alguno otro *A*, [208v]

Conseja esso mesmo, que tanto aborresciese el ombre ver a ssý mesmo desnudo o cosa que en ombre ha de ser *cubierto* como a otro alguno *B*, [183r]

El mss. *B* i els altres testimonis catalans, que presenten el text deturpat:

Consellava axí matex que tant havorrís hom de veura si matex nuu o res que en hom sia — com en naguna altra *B*

Consellava aí mateix que tant avorrís hom de veure's si mateix nuu o res qui en hom sia — com en negú altre *H*

Consellava axí matex que tant avorrís hom de veura hom si meteix nuu o res qui en hom — sia com en negun altre. *F*

Consella axí matex que tant avorrís hom veure veure [sic] si mateys nuu o res qui en hom sia **cuvert** com en nagun altre. *C*

Consellava axí matex que tant avorrís hom de veure si matex nuu o res qui en hom sie — com en negú altre. Rahó hi assignava *G*

Consellave axí matex que tant avorrís hom de veura si matex nuu o res que en hom sia — com en negun altre. Rahó hi assignave *I*

Un últim exemple ens mostrarà més encara aquesta dependència d'*A*, de qual-sevol mss. català tret d'*A* (tampoc, aquí concretament, dels mss. *HJ*). L'aparició del substantiu *dones* en alguns testimonis catalans (*BFCGI*) s'ha d'entendre com una vulgarització del català antic *doents*, el modern numeral *dos-cents*, que és la lectura correcta a la vista de Nombres 16,25, on s'explica que foren cremats dos-cents cinquanta homes, sense esmentar les dones.

EXEMPLE 7

Per aquest matex peccat tramès Déu foch del cel, qui cremà Corè, **ab doents sexanta altres** hòmens assenyalats, per tal quant murmuraven contra Moysèn e son frare (*LD* 265, 388).

En canvi, *A*, presenta la lectura errònia:

Por este mesmo pecado enbió Dios fue- Por este pecado mesmo enbió Dios fuego del
go del çielo, que quemó a Choré, con LX çielo, que quemó a Coré, con bien [sic] sesenta
mugeres e otros onbres señalados, por onbres señalados, porque murmuravan contra
quanto murmuraron contra Moysén e su Moysén B₁ [187r]
hermano A₁ [212v]

com molts exemplars de la tradició catalana:

Per aquest mateix — tremès Déu foch del çel, qui cremà Correè, **ab dones** xexanta altres
hòmens asenyalats, per tal quant murmuraven contra Moysès e son frara. B

Per aquest mateix peccat tramès Déu foch del cel, qui cremà Coreè, ab sexanta altres hòmens
assenyalats, per tal quant murmuraven contra Moysès e son frare H

Per aquest mateix — tremès Déu foch del cel, qui cremà Coreè, **ab dones** LX e altres hò-
mens asseyelats, per tal quant murmuraren contra Moysès e son frara. F

Per aquest mateix peccat tramès Déu foch del cel qui cremà Coreè **ab LX dones** e altres hò-
mens assenyalats per tal com murmuraven contra Moysès —. C

Per aquest peccat mateix tramès Déu foch del cel qui cremà Choré ab **doents** e sexanta altres
hòmens asenyalats per tal quant murmuraren contra Moysès [*al marge*: e son frare] J

Per aquest mateix peccat tramés Déus foch del cel, qui cremà Correé ab **dones** LX e altres
hòmens assenyalats per tal quant murmuraren contra Moysès e son frare G

Per aquest mateix peccat tramés Déu foc del cel, qui cremà Coreè ab **dones** sexanta e altre
hòmens assenyalats per tal quant murmuraren contra Moysès —. I

Aquest exemple encara planteja més problemes ecdòtics, si atenem a la totalitat dels manuscrits castellans del *Libro de las donas*, els altres exemplars de la família orientalitzant D_1J_1 i la resta de castellanitzants $K_1C_1L_1$, i que exposo a continuació per mostrar com la lectura d' A_1 , amb el substantiu *mugeres* és única, és a dir, cap altre manuscrit del *Libro de las donas* llegeix amb aquest error que ja trobem en la tradició catalana.⁹ La resta de testimonis del *Libro de las donas*: $K_1C_1L_1$, del subarquetipus castellà llegeix:

9. També en l'exemple 4, únicament el ms. A₁ llegeix el sintagma «los pechos» en tota la tradició del *Libro de las donas*.

Por este pecado mesmo embió Dios fuego del çielo que quemó a Corré con bien [sic] sesenta otros ombres señalados porque murmuravan contra Moysén e su hermano K_1

Por este pecado mesmo embió Dios fuego del çielo que quemó a Coré con bien se[390v]senta omnes otros señalados porque murmuravan contra Moysén e su hermano C_1

Por este pecado mesmo embió Dios fuego del çielo e quemó a Coret con bien sesenta otros ombres señalados porque murmuravan contra Moysén — L_1

i els altres manuscrits del subarquetipus orientalitzant, D_1J_1 :

Por aqueste mesmo peccado embió Dios fuego del çielo que quemó a Coré con · cc · lx · otros omnes aseñalados por tal como murmuraron contra Moysén e su hermano D_1

Por este mismo pecado enbió nuestro Señor Dios fuego del çielo que quemó a Coré con dozientos e sesenta ombres señalados porque murmuraron contra Moysén e **contra Arón**, su hermano J_1

Per acabar, assenyalaré algunes tendències pel que fa al comportament ecdòtic dels testimonis catalans. Tot i que aquest estudi és provisional, es pot veure que, molt en general, els testimonis *AHCI* llegeixen d'una manera conjunta, mentre que *BFG* moltes vegades també presenten lectures convergents. A l'exemple 8 observem que *ACHI* no presenten el text deturpat per omissió i sí que transmeten una lectura deturpada els manuscrits *BFG*:

EXEMPLE 8

Quines coses deu hom avorrir per honor de la fe **e ab què deu confirmar e confortar la sua creença**. (*LD* 104, 157).

Quines coses deu l'om avorrir per honor de la fe — B

Quines coses deu hom avorrir per honor de la fe, e com e ab què deu hom conformar e confortar la sua creença. H

Quines coses deu hom avorrir per honor de la fe — F

Quines coses deu hom avorrir per honor de la santa fe e con ne ab què deu hom confirmar e confortar la sua creença C

Què deu hom avorrir per honor de la ffe e com e ab què deu confirmar e confortar la sua creença J

Quines coses deu hom avorrir per honor de la ffe — G

Qui mostra quines coses deu hom avorrir per honor de la fe e com e ab què deu confirmar la sua craença I

I, finalment, l'exemple 9, que presenta dues lectures lèxiques en la citació bíblica de 1 Jn: per una banda, *HCI* llegeixen *digna* i *ABFG*, en canvi, transmeten *fill*:

EXEMPLE 9

Qui ha en hoy son frare **fill** és de mort (*LD* 207, 307).

qui ha en hoy son frara, fill és de mort *B*
 qui ha en oy son frare, *digne* és de mort *H*
 qui ha en oy son ffrare, fill és de mort *F*
 qui ha en hoy son frare, *digna* és de mort *C*
 qui — en hoy son frare, fill és de mort *J*
 qui ha en hoy son frare, fill és de mort *G*
 qui ha en hoy son frare *digna* és de mort *I*

La comprovació de la citació bíblica no aporta informació sobre la lectura correcta, perquè no és textual: «Qui dicit se in luce esse, et fratrem suum odit, in tenebris est» (1 Jn 2,9), «qui autem odit fratrem suum, in tenebris est» (1 Jn 2,11), «omnis qui odit fratrem suum, homicida est» (1 Jn 3, 25), «et fratrem suum oderit, mendax est» (1 Jn 4,20).

Un últim exemple (i torno a dalt, a l'exemple 2) també ens mostra aquesta tendència que acabo d'assenyalar: l'agrupació dels testimonis *HCJI* per una banda —perquè tots quatre cometen el salt d'igual a igual *sutzement...utzement*— i, pel que fa a *BFG*, noteu com tots tres manuscrits afegeixen *pecca*, que assenyalo amb lletra cursiva, amb alguna variació, com ara *B*, que llegeix *peccat*.

CARMEN CLAUSELL NÁCHER

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- CLAUSELL 1993: Carmen Clausell Nácher, «La transmisión castellana del *Llibre de les dones* de Francesc Eiximenis: el *Libro de las donas* y el *Carro de las donas* (1542)», tesina de llicenciatura, Universitat Autònoma de Barcelona.
- CLAUSELL 1995-96: Carmen Clausell Nácher, «Francesc Eiximenis en Castilla. I. Del *Llibre de les dones* al *Carro de las donas*», *BRABLB*, 45, 339-464.
- CLAUSELL 1996: Carmen Clausell Nácher, «El P. Carmona OFM, confesor de Adriano VI y probable traductor del *Llibre de les dones* de Francesc Eiximenis», *Archivum Franciscanum Historicum*, 89, 287-305.
- CLAUSELL 2004: Carmen Clausell Nácher, *Carro de las donas (Valladolid, 1542). Estudio preliminar y edición anotada*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona. L'edició anotada del *Carro de las donas* està en premsa a la "Colección Espirituales Españoles", Serie Maior, Fundación Universitaria Española-Universidad Pontificia de Salamanca.

- NACCARATO 1981: Francesc Eiximenis, *Lo libre de les dones*, ed. F. Naccarato, Barcelona, Curial, 2 vols.
- MASSÓ I TORRENTS 1909-10: Jaume Massó i Torrents, «Les obres de Fra Francesch Eximeniç (1340?-1409?). Essaiç d'una bibliografia»; cito per la reedició a *Studia bibliographica*, Girona, Universitat i Diputació.
- VIERA 1976: David J. Viera, «Manuscritos eiximenianos no catalogados por Massó i Torrents», *Estudios Franciscanos*, 80, 157-165.
- VIERA 1979: David J. Viera, «Incunables i llibres rars del P. Francesc Eiximenis (1340?-1409?) publicats entre el 1478 i 1542», *Estudios Franciscanos*, 80, 43-66.
- WITTLIN 1983: Curt Wittlin, «La primera adaptació castellana de *Lo libre de les dones* de Francesc Eiximenis», a *Misc. Bohigas*, III, 39-59.